

Інфінітив у давніх індоєвропейських мовах

Роботу виконано на кафедрі німецької мови і перекладу КНЛУ

У статті розглянуто питання становлення і розвитку інфінітива в давніх індоєвропейських мовах; виявлено загальні й специфічні ознаки еволюції морфосинтаксичних і семантичних властивостей інфінітива й іменних інфінітивних конструкцій в окремих мовах.

Ключові слова: інфінітив, інфінітивна конструкція, давні індоєвропейські мови, граматикалізація.

Долгополова Л. А. Инфинитив в древних индоевропейских языках. В статье рассматривается вопрос становления и развития инфинитива в древних индоевропейских языках; установлены общие и специфические черты эволюции морфосинтаксических и семантических признаков инфинитива и именных инфинитивных конструкций в отдельных языках.

Ключевые слова: инфинитив, инфинитивные конструкции, древние индоевропейские языки, грамматикализация.

Dolgopolova L. A. Infinitive in Old Indo-European Languages. This article deals with the problem of the formation and development of infinitive in Old Indo-European languages; the general and specific signs in the evolution of morphological, syntactic and semantic of infinitive and infinitive constructions in are analyzed.

Key words: infinitive, infinitive construction, Old Indo-European languages, grammaticalization.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний етап розвитку граматичних студій характеризується посиленням інтересу до проблем, пов'язаних із природою граматичних явищ у синхронному й діахронному аспектах. Пріоритет відводиться аналізу еволюційних змін і закономірностей розвитку граматичної системи, установленню формальних, семантичних та функціональних характеристик граматичних одиниць і пошуку граматичних універсалій, що дає змогу вийти на якісно вищий рівень узагальнень для пояснення процесів, які відбуваються в різних мовах.

Історичний погляд на морфосинтаксичні й семантичні ознаки інфінітива дозволяє установити природу цієї граматичної форми та простежити її перехід від іменної до дієслівної системи, під час якого інфінітив значно набуває і поширює граматичні ознаки дієслова.

Метою цієї статті є визначення становлення і розвитку інфінітива в давніх індоєвропейських мовах, що передбачає виконання таких завдань: 1) установити спільні й специфічні ознаки розвитку інфінітива в давніх індоєвропейських мовах; 2) визначити його морфосинтаксичні й семантичні особливості в окремих мовах.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Пошуки джерел інфінітива активізуються в період бурхливого розвитку порівняльно-історичного методу в лінгвістиці [7; 8]. На основі типологічного аналізу низки стародавніх мов було з'ясовано, що інфінітив не можна вважати власне-індоєвропейським утворенням, оскільки:

а) у різних мовних групах використовуються неідентичні елементи, що виключає можливість зведення інфінітивів до єдиної праформи;

б) при єдиній часовій і становій основі в давніх мовах (давньоіндійська, давньогрецька, хетська) інфінітивні афікси виявляються різними.

За спостереженням В. В. Левицького, в індоєвропейській прамові існували віддієслівні іменники з різними суфіксами, але “інфінітива як найбільш абстрактної форми дієслова в індоєвропейській мові не було: дієслово могло вживатися тільки в різних особових формах” [6, 356].

Процес становлення і формування інфінітива висвітлюється в працях Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Іванова [2], Ю. О. Жлуктенка, Т. А. Яворської [3]. На думку дослідників, “морфологія мови-основи відзначається змішуванням фузії й аглютинації, утворенням певних форм, основ і слів з різнорідних елементів. Один мовний тип мав в основі речення з підметом і додатком, в іншому ж не відчувалося чіткої межі між дією і станом, дія сприймалася як певний стан діяча, що охоплював і

додаток. Такий синкретичний зміст виражався не дієслівними, а іменними формами, які на початку були незмінними, а згодом стали змінюватися за відмінками подібно до латинського герундія. Ще пізніше з них розвинулися неособові форми індоєвропейського дієслова – інфінітив, дієприкметник і герундій” [3, 8–9].

Що ж до вихідної для інфінітива форми іменника, то більшість лінгвістів схиляється до того, що базовою формою слугує форма в давальному відмінку (Б. Дельбрюк, А. Мейс, Ж. Одрі, К. Г. Красухін, М. Л. Лукін та ін.). Висувалися також припущення про його виникнення з іншої форми. Відомий німецький лінгвіст-історик Г. Пауль твердить, що інфінітив у німецькій мові походить від застиглої форми акузатива, оскільки інфінітив, засвідчений у перших німецьких текстах, має саме цю форму [10, 95].

За спостереженнями Б. Дельбрюка, на користь базовості датива свідчить уживання в санскриті інфінітивів, які супроводжуються запереченням [8, 460], адже в таких реченнях дія лише припускається, а саме це складає основу інфінітивної семантики.

Пізніше К. Г. Красухін на основі аналізу ведійської, хетської, балто-слов'янських мов підтверджує правомірність цієї тези: “датив як відмінок бенефіціанта і/або мети виражав бажання, можливість – тобто стосувався не реального тексту” [5, 323].

Значним внеском у дослідження генези інфінітива є роботи Д. Дистерхефт [9], основним результатом яких стала періодизація розвитку інфінітива в індоєвропейських мовах. На основі аналізу морфосинтаксичних ознак Д. Дистерхефт приходить до висновку, що еволюція інфінітива в індоєвропейських мовах охоплює п'ять етапів:

I етап: поява конструкції *інфінітив + об'єкт у родовому відмінку*, яка трактується як іменна;

II етап: поява у реченнях мети конструкції *давальний інфінітив + об'єкт у знахідному відмінку*;

III етап: продовження інтеграції інфінітива до дієслівної системи, формування специфічних інфінітивних суфіксів;

IV етап: повна морфологічна уніфікація інфінітивів;

V етап: залучення інфінітива в систему аспектів і часу [9; 5, 307–309].

За цією періодизацією інфінітив сучасних германських мов, як і більшості індоєвропейських мов, досяг четвертого етапу; в давньогрецькій і латині спостерігається п'ятий етап його розвитку.

Найбільш архаїчна система інфінітива, на думку К. Г. Красухіна, виявляється у ведійському санскриті [5, 299]. Вона характеризується різноманітністю форм (17 засобів); кілька з них – це непрямі відмінки кореневих іменників: локативний, давальний і родово-відкладений. Існують також інфінітиви, форма яких не відповідає жодному з відмінків.

Специфічними ознаками ведійської системи є такі:

1. Форми інфінітива демонструють чітку опозицію залежно від відмінка, що склав основу форми. Локатив виражає реальну дію; датив – можливу або неможливу дію, дію як мету. Суб'єкт локатива не зазнає коливання, тоді як суб'єкт датива нестабільний і залежить від семантики інфінітива, що зближує його зі стативними дієсловами.

2. Інфінітиви чітко виявляють іменно-дієслівний характер категорій: у них поєднуються іменна флексія й дієслівна семантика, яка пов'язана з визначенням реальності/ірреальності, активності/інактивності.

3. Відзначається формування специфічних інфінітивних суфіксів *-tavai* і *-dhyai*; за походженням це суфікси іменників у давальному відмінку, які згодом утратили зв'язок із твірною основою [5, 308–309].

Ці факти, на думку автора, свідчать про наявність у системі інфінітива ведійського санскриту рис перших трьох етапів.

Неоднаковими виявляються системи інфінітива в хетській, давньогрецькій мовах і латині. У хетській за лексико-граматичними характеристиками виділяються форми інфінітива I і II, супіна I і II та герундія. Останні два типи не виокремлюються із системи інфінітива. Форми походять від іменників і відрізняються морфемами, які носять дієслівний характер (*-uar* для інфінітива I і *-uanna* для інфінітива II). Кожна форма має специфічну сферу функціонування: *інфінітив I* – це віддієслівний абстрактний іменник зі значенням реальної суті, тоді як *інфінітив II* специфікується на позначенні результату або мети дії; *герундій* виражає віднесеність керованого ним імені до сфери дії дієслівного імені й зближується за функцією з генитивом; *супін* означає гіпотетичну дію, мету дії [5, 313–314].

У класичній латині система інфінітивів, яка, на думку Д. Дистерхефт, перебуває на п'ятій стадії розвитку, будується на базі дієслівних граматичних категорій. Вона складається із шести форм: *Infinitivus praesentis activi*, *Infinitivus praesentis passive*, *Infinitivus perfecti active*, *Infinitivus perfecti passivi*, *Infinitivus futuri activi*, *Infinitivus futuri passivi*. Мікросистема інфінітивів має чітко виражені протиставлення за категоріями часу і стану. Водночас інша іменна форма – супін – має відмінювані форми *Accusativus singularis* і *Ablativus singularis*, які вживаються зі значенням мети при дієсловах руху. Перші три форми (активного і пасивного стану теперішнього часу й активного стану минулого часу) є синтетичними суфіксальними утвореннями, тоді як форми майбутнього часу і пасивного стану минулого часу є аналітичними і творяться від відповідних дієприкметників (пасив минулого часу й актив майбутнього часу) та супіна (пасив майбутнього часу).

Система інфінітивів давньогрецької мови, на думку К. Г. Красухіна, займає проміжне місце між ведійською мовою, система інфінітивів якої характеризується різноманітністю форм та функцій, і сучасними германськими мовами, де спостерігається їх уніфікація [5, 324]. Специфічною ознакою формотворення інфінітивів є варіативність їхніх афіксів, що виокремлює давньогрецьку мову з-поміж інших індоєвропейських.

Характерною ознакою давніх індоєвропейських мов є наявність у них інфінітивних конструкцій *суб'єкт у давальному відмінку + інфінітив* (ведійський санскрит), *nominativus cum infinito* (хетська) і *accusativus cum infinito* (давньогрецька, латинь).

Конструкція суб'єкт у давальному відмінку + інфінітив

Іменник, який керує інфінітивом, як і інфінітив, має форму давального відмінка: при цьому суб'єкт інфінітива не є прямим об'єктом фінитного дієслова:

(i) *sutó mitrāya váruṇāya pítāe* [5, 307]

“Сік Мітру і Варуну (необхідно) пити”.

Суб'єкт виступає бенефіціантом, оскільки означає людину, яка отримує результати дії. За даними К. Г. Красухіна, ця конструкція знаходить паралелі насамперед у балто-слов'янських мовах [5, 310; 1].

У сучасних російській і литовській мовах функціонують сполучення інфінітива з бенефіціантом. При цьому в литовській мові у давальному відмінку може стояти суб'єкт: *kárvems ésti* ‘коровам їсти’ чи об'єкт дії інфінітива: *šienėliui piáti* ‘сіно косити’; у російській – суб'єкт: *мне пойти подождать в машине?* або ціле з конструкції “ціле і частина”: *ему надо лечить зубы*.

Конструкція *nominatives cum infinito*

Конструкція поширена в хетській мові й представлена також у литовській, латвійській, естонській і низці діалектів російської мови: *шутка сказать*. В. К. Журавльов розглядає її як результат синтагматичної нейтралізації опозиції “номінатив ~ акузатив” [4, 141–145]. Предикат цієї конструкції виражає внутрішній стан суб'єкта, інфінітив – необхідність або можливість, станова опозиція інфінітива є нейтральною [5, 316].

Подібна конструкція в давньогрецькій і латині має інше походження – вона стала результатом пасивізації речення. Активне дієслово керує зворотом *accusativus cum infinito*:

(ii) *Audio puellam cantare*

Я чую, що дівчина співає.

При пасивізації прямий об'єкт набуває форми номінатива:

(iii) *Puella cantare auditor*

Чутно, як дівчина співає [5, 315–316].

Конструкція *accusatives cum infinito*

Конструкція трапляється в давньогрецькій, латинській, у сучасних німецькій, англійській та деяких інших мовах. Їхня характерна ознака – функціонування дієслів відчуття (*бачити, чути, почувати*) або директивних дієслів (*говорити, повідомляти, наказувати*) як предиката. Джерелом їх виникнення, за Е. Швіцером, є спонукальне речення з дієсловами, які можуть керувати знахідним і називним відмінком. Його думку поділяє К. Г. Красухін, оскільки: а) найдавніший випадок цієї конструкції в давньогрецькій засвідчує наявність інфінітива при директивно-інформаційному дієслові; б) при директивних дієсловах, які не керують конструкцією, використовується інфінітив, який виражає наказ, прохання [5, 317–318].

Цікавим є також факт функціонування в хетській мові конструкції *інфінітив II/супін + буту/стату* (відповідно *es-/kis-*) зі значенням необхідності виконання дії та *супін II + діяти, стату (dai/tiia)* з інхотивним значенням:

(iv) *NINDA KURRA parsiiuanzi NU.GAL*

Хліб не (слід) розламувати.

(v) *Émes-ŠUNU karipuan dair*

Ваші будинки вони руйнувати почали [5, 314–315].

У німецькій мові ці конструкції знаходять паралелі в модальній конструкції *sein + zu + Infinitiv* і перифрастичній конструкції *tun + Infinitiv*.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Незважаючи на різноманітність формально-функціональних ознак інфінітива в давніх індоєвропейських мовах, відзначаються спільні риси в процесах формування і функціонування інфінітивів, до яких належать такі:

- інфінітив формується на базі давального відмінка іменника;
- система афіксів характеризується різноманітністю, що зумовлює наявність кількох морфологічних типів інфінітива залежно від граматичної будови мови;
- спостерігається відсутність чіткого співвідношення різних форм і функцій інфінітива;
- для всіх мов характерна наявність інфінітивних відмінкових конструкцій;
- інфінітив у більшості мов виявляє тенденцію до модальності та повну відсутність станової категорії (за винятком латині).

Більшість ознак засвідчує нестабільність системи інфінітива, що притаманне мовним інноваціям.

Одним із перспективних напрямів подальших досліджень є аналіз подальшого розвитку інфінітива в сучасних індоєвропейських мовах для виявлення специфіки утворення його форм і функціонування.

Література

1. Бонч-Осмоловская А. А. Подлежащее в дативе, сказуемое в инфинитиве: опыт корпусного анализа одной русской конструкции / А. А. Бонч-Осмоловская // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 6. – С. 92–103.
2. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. – М. : Едиториал У–СС, 1998. – 420 с.
3. Жлуктенко Ю. О. Вступ до германського мовознавства / Ю. О. Жлуктенко, Т. А. Яворська. – К. : Вища шк., 1986. – 232 с.
4. Журавлев В. К. Диахроническая морфология / В. К. Журавлев ; [отв. ред. В. П. Мажюлис]. – М. : Эдиториал У–СС, 2004. – 208 с.
5. Красухин К. Г. Аспекты индоевропейской реконструкции: Акцентология. Морфология. Синтаксис / К. Г. Красухин. – М. : Яз. славян. культуры, 2004. – 452 с.
6. Левицький В. В. Основи германістики / В. В. Левицький – Вінниця : НОВА КНИГА, 2006. – 528 с.
7. Brugmann K. Kurze gleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen / K. Brugmann – Leipzig : W. de Gruyter, 1933. – 777 s.
8. Delbrück V. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen / V. Delbrück. – Strassburg, 1893. – Bd. I. – 243 S.
9. Disterheft D. The Evolution of Indo-European infinitives: Studies in honour of Jaan Puhvel / D. Disterheft – Washington, 1997. – Part.1. – 211 p.
10. Paul H. Deutsche Grammatik / H. Paul. – [2. Aufl.]. – Halle (Saale) : VEB Max Niemeyer Verlag, 1955. – Bd. 4., Syntax (2. Hälfte). – 1955. – 425 s.

Статтю подано до редколегії
05.04.2011 р.